

עורכת: ד"ר אירית בק
כרך 3, גיליון מס' 2, 23 ליולי 2017

דת וסכסוך במרחב הסודאני: יחסם של דארפורים כלפי דת האסלאם בצל המשבר בדארפור ענבל בן יהודה

חבל הארץ דארפור שבמערב הרפובליקה של סודאן מורכב מאוכלוסיות שרובן ככולן מוסלמיות, והן מגוונות מבחינת המוצא והזהויות האתניים שלהן. מאז שנת 2003 מתחוללת בדארפור מלחמה קשה ואכזרית, שקדמו לה מחאות פוליטיות מצד בני המקום כנגד ההדרה וההזנחה של האזור על ידי הממשלות הסודאניות. החל מסוף שנות השמונים התפתחו באזור סכסוכים אלימים, שלבשו בהדרגה מעטפת אתנית וגזעית. בהקשר הרחב יותר, סודאן נותרה מקוטבת מבחינה חברתית, פוליטית ודתית, כתוצאה ממורשת קולוניאלית סבוכה ומלחמות אזרחים עקובות מדם לאחר העצמאות. בשנת 1989 עלה לשלטון בהפיכה צבאית המשטר האסלאמיסטי בהנהגת הגנרל עמר חסן אל-בשיר, שמשטרו פעל בהתמדה לביסוס מדינה אסלאמית בסודאן, ובכך הקצין הן את המתחים הקיימים והן את מצבן הירוד של האוכלוסיות המודרות במדינה כולה. על רקע זה, חלו שינויים בתפישה וביחס של דארפורים רבים מהקבוצות המצויות במלחמה עם הממשלה בנוגע לדת האסלאם ולאסלאם פוליטי – הן בחייהם האישיים והן בזירה הלאומית. מאמר זה מבקש לבחון את אותם שינויים ואת ההשפעה הישירה והעקיפה של המלחמה עליהם. בכלל זה, ינתן הדגש על אוכלוסיית מבקשי המקלט שהגיעו מדארפור לישראל בעקבות המלחמה.¹

¹ בהישען על הערותיה של קריצמן-אמיר, "מבקש מקלט" מוגדר כמי שנמלט מארצו בשל פחד מרדיפה, אך הרשויות טרם הכירו בו כפליט, בין שהעלה טענה זו לפני הרשויות ובין שלא. בהקשר הישראלי, בו לא ניתן מעמד פליט למי שמזדהים כפליטים, גם כאשר מעמדם הארעי מוסדר, "מבקשי מקלט" היא הגדרה כוללת מתאימה יחסית; טלי קריצמן-אמיר, מבוא לספר לוינסקי פינת אסמרה: היבטים חברתיים ומשפטיים של מדיניות המקלט בישראל, בעריכת טלי קריצמן-אמיר. ירושלים: מכון ון-ליר, 2015: 9, ה' 1.

דת האסלאם במרחב הסודאני מנקודת מבט היסטורית

תהליכי הגירה מחצי-האי ערב אל המרחב הסודאני התקיימו במשך מאות שנים, והואצו עם ראשית האסלאם במאה השביעית. הגירה זו הביאה עמה שערוב ואסלום של אוכלוסיות באזורי הצפון. כתוצאה מכך, רבות מהקבוצות האתניות המאכלסות את סודאן כיום הן מעורבות אתנית ותרבותן נזילה במידה רבה – כזו שמשלבת מאפיינים אסלאמיים או ערביים, לצד מאפיינים ששורשיהם בתרבויות האפריקאיות של המקום. בתוך כך, ישנן אוכלוסיות בסודאן שמזהות את עצמן כערביות, לרוב באופן חד משמעי. תהליכים אלו לא התרחשו באזורים הדרומיים, שם נותרו האוכלוסיות לא-מוסלמיות וללא זיקה לערביות.

אזור דארפור קרוי על שם הסולטנות העצמאית שהתקיימה בו החל מאמצע המאה ה-17 ועד תחילת המאה ה-20. בדומה לאזורים אחרים בסודאן הצפונית, האסלאם התפשט בדארפור בסיועם של מסדרים צופיים, ובאופן היסטורי הייתה נטייה לשלב את הדת החדשה עם מסורות קדם-אסלאמיות מקומיות. יש לציין כי האסלאם הגיע לדארפור בעיקר מכיוון מערב וצפון אפריקה, ולא מהמזרח, כפי שאירע בחלקים האחרים של הצפון.²

האוכלוסיות שהיגרו לאזור כמוסלמיות, או שקיבלו על עצמן את הדת, היו מגוונות מבחינת מוצא, תרבות ואורחות חיים. בדומה לשאר סודאן הצפונית, גם בדארפור התקיימו נישואים בין קבוצות ערביות ללא ערביות, ונוצרו חברות היברידיות. לאורך מרבית השנים, לסיווג על פי מוצא וזהות ערביים או לא-ערביים נודעה חשיבות מסוימת, בד בבד עם האפשרות להיקלט ולהיספג לתוך הזהויות השונות, על סמך אורח חיים, משלח יד וקשרי נישואים. צבע העור, לצורך העניין, לא היווה גורם מכריע ביותר בזיהוי.³

הקשר בין דת למדינה התחזק בסודאן עם כניסתם של הכוחות הקולוניאליים לאזור. השלטון התורכי-מצרי (1821-1885) והשלטון האנגלי-מצרי (1899-1956) התבססו על בריתות עם כוחות

² Mansour Khalid, *The Government They Deserve: the Role of the Elite in Sudan's Political Evolution*, London: Kegan Paul International, 1990: 25, 29; Francis Mading Deng, *War of Visions: Conflict of Identities in the Sudan*, Washington, D.C.: Brookings Institution, 1995: 10.

³ Alex De Waal, "Who Are the Darfurians? Arab and African Identities, Violence and External Engagement", *African Affairs*, 104 (415), 2005: 184-185; R. S. O'Fahey, *State and Society in Dar Fur*, London: C. Hurst, 1980: 4-5.

צופיים חזקים מקומיים ועל היריבויות ביניהם, וסיפקו את התשתית להפיכת האסלאם, ועמו גם הזהות הערבית, לגורמים מרכזיים בצפון - לעומת נצרות וזהות אפריקאית מקומית בדרום. בחסות השלטונות הזרים, ובשילוב של מורשת העבדות וסחר העבדים בסודאן, התחזקה בקרב שכבת האליטות המשכילות בצפון תפישת עליונות הזהות הערבית המוסלמית, והתחדדה ביתר שאת ההבחנה התרבותית והמעמדית בינם לבין ה'אפריקאים'.

בתנאים אלו התפתחה הלאומיות הסודאנית בקרב בני האליטות מעמק הנילוס בצפון, שהתאחדו סביב מרכיבי זהות משותפים של ערביות ואסלאם. מאז קבלת העצמאות ב-1956, אותן אליטות הובילו את המערכת הפוליטית. בדרכים שונות לאורך השנים, הם ניסו להחיל ולכפות את החזון המוסלמי-הערבי הסודאני לא רק באזור הדרום אלא גם באזורי פריפריה נוספים של הצפון - על אוכלוסיות שהיו ברובן מוסלמיות אך לא ערביות בזהותן. זהו המקרה למשל בדארפור. ניתן לראות כי למפלגות האסלאמיות הסודאניות קמה תמיכה לא-מבוטלת דווקא באותם אזורים, לא מן הנמנע כחלק מדרכי ההתמודדות של האוכלוסיות השונות עם מעמדן השולי.

השפעת מלחמות האזרחים בסודאן על תפישת מקומה של הדת במדינה

מלחמות האזרחים (1955-1972, 1983-2005) בין המשטרים הסודאניים לבין תנועות מורדים מאזור הדרום ביטאו באופן אכזרי את חוסר האינטגרציה בסודאן. לקיטוב הדתי נודע בהן מקום חשוב, שכן הממשלות השונות נקטו במהלכן תעמולה אסלאמית כדי לעודד תמיכה באלימות כלפי ה"כופרים" הנוצרים בדרום. מנגד, בשנות השמונים, מנהיג תנועת המורדים הדרומית 'התנועה/הצבא העממי/ לשחרור סודאן' (Sudan's People Liberation Movement/Army – SPLM/A), ג'ון גראנג דה מביור (J. Garang de Mabior, 1945-2005), קידם במאבקו חזון ליצירת 'סודאן חדשה'.

על פי החזון, סודאן תהיה מדינה דמוקרטית, פלורליסטית מבחינה דתית ותרבותית, ותקיים הפרדה בין דת למדינה. אל מול האסלאם והערביות הוא השתמש בטרמינולוגיה המדגישה את האפריקניות של בני הדרום ולמעשה של מרבית האוכלוסייה בסודאן, והסתייע בגורמים נוצריים ומרקסיסטיים זרים. הוא הדגיש כי הבעיות של סודאן אינן רק של הצפון מול הדרום, אלא של המרכז השלטוני מול הפריפריה המוזנחת כולה, וכך קנה לו אהדה ותמיכה ברחבי הארץ. תומכיו היו גם מוסלמים, בעיקר

מהקבוצות הלא-ערביות בסודאן. גם היום, כמעט 12 שנים לאחר מותו, וחרף היפרדות הדרום מהצפון בשנת 2011, הוא נותר בעל השפעה עצומה על האוכלוסיות הנאבקות בממשלה.⁴

באשר לדארפור, מהלך המלחמה באזור מאז שנת 2003 נתפש על ידי רבים מחבל הארץ ומהקהילה הבינלאומית כרצח עם וכטיהור אתני.⁵ כטקטיקה, הממשלה השתמשה במיליציות ערביות חמושות ונטולות רסן נגד האוכלוסייה האזרחית באזורים הכפריים, לצד הפצצות מהאוויר של הצבא הסודאני. מעשי רצח, אונס, ביזה, שריפת כפרים, התקפות צבאיות ומניעת סיוע, הביאו למנוסתם של לפחות 2.7 מיליון בני אדם מבתיהם ולמותם של מאות אלפים.⁶ מרבית ההרוגים, וכן העקורים והפליטים, משתייכים לקבוצות הלא-ערביות בדארפור, המזדהות כיום כאפריקאיות. הקפאון הפוליטי וחוסר היציבות באזור עד היום מעמיקים את תחושת חוסר ההזדהות של דארפורים רבים עם העקרונות הלאומיים שמייצגת המדינה הסודאנית.

קצרה היריעה מלהעמיק בקורות המאבק והמרד הפוליטי והצבאי בדארפור מול המשטרים הסודאנים בח'רטום, אולם ראוי להתייחס במעט לאידיאולוגיה המנחה את התנועות המובילות אותן מאז ראשית שנות האלפיים. תנועות אלו, ובמיוחד התנועה/הצבא לשחרור סודאן (Sudan Liberation Movement/Army – SLM), הושפעו רבות מחזון 'סודאן החדשה' של ג'ון גראנג. על כן, בקרב תומכיה, בין אם הם חיים בסודאן או בפזורה, ניתן בהכללה להבחין בהעדפה של ערכים ליברליים ואף חילוניים, ותמיכה בהפרדה בין דת למדינה.⁷

המאבק של הדארפורים להכרה פוליטית ותרבותית, והמחאה נגד גזענות, אפליה ופעולות הממשלה והצבא בדארפור, היה ועודנו נוכח מאוד באוניברסיטאות. ארגוני הסטודנטים הפעילים נגד מאפייני העריצים של המשטר בכללותם, ובפרט אלו שפועלים למען דארפור, מקדמים לרוב סדר-יום חברתי ופוליטי פלורליסטי, ליברלי ואף חילוני, בהשראת חזון "סודאן החדשה". מנגד, ארגוני הסטודנטים של התנועה האסלאמית באוניברסיטאות נתמכים על ידי הממשלה ומשמים לעתים כעושי דברה.

⁴ ענבל בן יהודה, *ביחד או בנפרד? מבקשי מקלט דארפורים בישראל ושאלת עתיד אזור דארפור כחלק מסודאן*, עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך למדעי הרוח", אוניברסיטת תל אביב, 2016: 42-43.

⁵ שם, 27-28.

⁶ Ahmed H. Adam, "Amid silence, atrocities in Darfur have restarted", African Arguments, 5 June, 2017. Accessed 20 July, 2017. <http://africanarguments.org/2017/06/05/amid-silence-atrocities-in-darfur-have-restarted/>

⁷ Irit Back, *Intervention and Sovereignty in Africa: Conflict Resolution and International Organizations in Darfur*, London: I. B Taurus, 2016: 37.

באופן זה, האקטיביזם הפוליטי של דארפורים רבים שעברו באוניברסיטאות, עשוי להתפתח ככזה המעודד הפרדה בין דת למדינה, ללא קשר לאמונה אישית.

מבקשי מקלט דארפורים בישראל – זירה לבחינת השפעות המלחמה על תפישות כלפי הדת

בשנת 2005 החלו גלי הגירה לישראל של מבקשי מקלט אפריקאים דרך הגבול עם מצרים – בעיקר מהמדינות סודאן ואריתריאה. כיום, על פי הנתונים הרשמיים של רשות האוכלוסין וההגירה, חיים בישראל כ-40,000 מבקשי מקלט שנכנסו דרך הגבול; מהם, כ-8,000 בני אדם הם מסודאן. מרבית הסודאנים הם דארפורים, כלומר נולדו וגדלו בדארפור או שמוצאם מהאזור.⁸ כקהילת פזורה, הדארפורים בישראל פעילים מבחינה פוליטית ומבקשים להשפיע על שינוי בסודאן. הם מאורגנים היטב במסגרות שונות – בארגונים ממוסדים ובהתארגנויות בלתי רשמיות. באמצעות אלו הם משמרים ביניהם רשתות חזקות יחסית ברחבי ישראל ומחוץ למדינה – שמגיעות לסודאן ולמדינות פזורה נוספות.

מבחינת השתייכות אתנית, הרוב הגורף של הדארפורים בישראל מגיעים מהקבוצות המזדהות כ'אפריקאיות', ומיעוט מובהק מתוכם נחשבים ל'ערבים', על בסיס ההגדרה האתנית המורכבת בדארפור, הקובעת מוצא על פי משפחת האב. הקהילה היא הטרוגנית מבחינת אזורי המוצא בתוך דארפור ובסודאן, ברמת ההשכלה הפורמלית, בעיסוקים קודמים ובפעילות הפוליטית. בין היתר, ישנם חברים ותומכים וגם לוחמים לשעבר במסגרת תנועות המורדים השונות.⁹

מלבד מיעוט זניח, הדארפורים בארץ הם מוסלמים, אולם ישנם הבדלים ביניהם באדיקות הדתית וביחס כלפי הדת. העבודה הדתית באה לידי ביטוי בהקפדה על צום, תפילות יומיות וביום שישי, הימנעות מאלכוהול וכדומה. ההקפדה על מנהגים אלו משתנה אצל כל אחד ואחד, בהתאם לרצון וליכולת. על פניו, נראה כי מוסלמי שמעוניין לעבוד את הדת עושה זאת באין מפריע, ואף זוכה בישראל לבקר במקומות קדושים למוסלמים, בעיקר במועדים מיוחדים. כפי שמציינת צבר, בניגוד

⁸ רשות האוכלוסין וההגירה, האגף לתכנון מדיניות, ישראל, *נתוני זרים בישראל*, אפריל 2017. נדלה ב-20 ליוני, 2017. https://www.gov.il/BlobFolder/reports/foreign_workers_report_q1_2017/he/foreign_workers_stats_q1_2017.pdf. רשות האוכלוסין וההגירה מפלחת נתונים על פי מדינות מוצא, ללא פילוח על בסיס אזורי ואתני בתוכן. יש לציין כי למרות קיומן של הערכות רשמיות, אין לדעת את המספר המדויק של מבקשי המקלט השוהים כיום בישראל.

⁹ ענבל בן יהודה, *ביחד או בנפרד*, 53.

לאפריקאים נוצרים שהיגרו לישראל בנסיבות שונות, מאמינים מוסלמים מסודאן לא הקימו להם מסגדים רשמיים, ותפילות קבוצתיות נערכות במסגדי האוכלוסייה הערבית בישראל או לחילופין – במרחבים פרטיים של בני הקהילה.¹⁰

בהיותם למודי גזענות, אלימות ודיכוי פוליטי בסודאן, בקרב מאמינים רבים ניתן להבחין בתפישת העולם הפוליטית המנחה את המאבק נגד המשטר – ובעד יצירת סודאן חדשה. כך אומר למשל חורי, המגדיר עצמו כמוסלמי מאמין: "דת זה משהו אחר לגמרי, מדינה זה משהו אחר לגמרי. מדינה זה לכולם, אבל דת זה בשביל עצמי..."¹¹

כשנכנסים לעומק השינויים שעברו על מבקשי המקלט הדארפורים ביחסם אל הדת בעקבות המלחמה, ניתן לאתר בקרב רבים מגמה של חילון מואץ. הלך רוח זה נובע מפקפוק במניעים ובערכים של הדת, אך גם מהחופש היחסי שמאפשר תהליך ההגירה.¹² במקרים רבים, האסלאם מזוהה עם הערביות הכפויה על העמים בדארפור, והביקורת כלפי השתיים היא משותפת. כך אומר למשל נור אל-דין, מבקש מקלט מדארפור ופעיל בקהילה הסודאנית:

"אני גדלתי במשפחה מוסלמית, לא כל כך דתית אבל היינו מאמינים. למדתי בבית הספר כל החיים שכל המוסלמים שווים. אבל אחרי רצח העם בדארפור התחלתי לשאול את עצמי אם מה שכתוב בקוראן זה נכון. אם בשיר הוא מוסלמי אז למה הוא הורג את העם שלי? אין תמיכה מהעולם המוסלמי. להיפך, הם עוזרים לממשלת סודאן לבצע את רצח העם. הם רוצים שסודאן תמשיך להיות מדינה ערבית עם שפה ערבית וזאת הדרך שלהם לשלוט באפריקה. בדארפור אנחנו רוצים לשמור על התרבות שלנו והשפות שלנו, ולא שיכפו עלינו תרבות ושפה אחרת."¹³

¹⁰ גליה צבר, "בארץ הקודש כולם חוקיים... בישראל זה שונה": הזירה הדתית (נוצרית) של מבקשי חיים אפריקנים בישראל", בתוך: לוינסקי פינת אסמרה: היבטים חברתיים ומשפטיים של מדיניות המקלט בישראל, בעריכת טלי קריצמן-אמיר, ירושלים: מכון ון-ליר, 2015: 289-340

¹¹ ראיון עם חורי, תל אביב, ספטמבר 2014. כל שמות המרואיינים שונו כדי להגן על פרטיותם. תמלילי הראיונו נמצאים ברשות המחברת.

¹² צבר, "בארץ הקודש כולם חוקיים".

¹³ ראיון עם נור אל-דין, תל אביב, מאי 2017.

על היבט ההגירה לישראל מעיד למשל בביכר (Babiker): "עכשיו אנחנו כמו ישראלים. חלק מאמינים בדת וחלק לא... בישראל יש לך חילונים, דתיים, קונסרבטיבים..."¹⁴.

ניתן לראות, איפוא, כי לצד יחס בעייתי ואף עוין של הרשויות בישראל כלפי מבקשי המקלט, הכולל שורה של מגבלות וגזרות,¹⁵ שהייה במדינה מאפשרת להם את החופש להיות מוסלמים "פחות טובים" - שלא התאפשר בסודאן. המשמעות היא גם חוקית, למשל בהיעדר איסור על צריכת אלכוהול, וגם בכל הנוגע להתמודדות עם הביקורת של הסביבה. מצד שני, יש מי שרואים בישראל דוגמה נוספת, גם אם שונה מסודאן, לחיבור בעייתי בין דת, לאום ומדינה. "הממשלה בישראל מאיימת 'זאת מדינה יהודית' ומשתמשת בכך כדי להדיר את מי שלא יהודי. זה מלמד אותנו שצריך להפריד", אומר מרואיין בשם מבארכ.¹⁶

אנשים רבים שמוצאם מדארפור וחיים בישראל העידו בהזדמנויות שונות כי בתקופת ילדותם והתבגרותם, המשמעות של דת האסלאם ומנהגיה הייתה רבה יותר כעניין תרבותי וכמוסכמה חברתית, מאשר כאמונה עמוקה. על כן, ניתן להבחין כי גם בקרב מי שחיים אורח חיים חילוני – הזדמנויות שונות, כגון מקרים של אבלות, יביאו לידי ביטוי מנהגים מקובלים על פי הדת והמסורת. בנוסף, בעוד שיש מעטים, ככל הנראה, הפונים לאתאיזם, בעבור רבים אחרים ההתנערות מהאסלאם כמערכת הדתית והחוקית המנחה איננה מכתובה אבדן אמונה דתית בכוח עליון בלתי מוחשי. תופעה זו עשויה להיות נטועה באופי האסלאם בדארפור, וכן במקומה המרכזי של הדת בתרבויות אפריקאיות בכלל.

מגמה מעניינת שזוכה לביטוי בקהילת הדארפורים בישראל היא של פניה קיצונית נגד האסלאם. זו החלה כדחיית הדת על רקע המלחמה בדארפור, והתפתחה להטפה משמעותית ואף בוטה נגד הדת. לכך יש גורמים רבים, שנטועים הן במתרחש בתוך סודאן – דוגמת העוולות שממשיכות להתבצע נגד אוכלוסיה אזרחית באזורי המלחמה, או מקרים מתוקשרים של יחס אליים כלפי גברים ונשים שהואשמו ב'כפירה', אך גם במתרחש בתוך ישראל. קיומה של תופעת המרה דתית של סודאנים

¹⁴ ראיון עם בביקר, תל אביב, יוני 2017

¹⁵ ראו למשל: "מבקשי מקלט בישראל", א.ס.ף – ארגון סיוע לפליטים ומבקשי מקלט בישראל. נדלה ב-20 ליוני 2017.

<http://assaf.org.il/he/content/%D7%AA%D7%9E%D7%95%D7%A0%D7%AA-%D7%9E%D7%A6%D7%91-0>

¹⁶ ראיון עם מבארכ, תל אביב וירושלים, יוני 2017.

מוסלמים לנצרות או ליהדות מציע כי יתכן וגורמים בעלי מניעים לכך משחקים תפקיד מסוים בזירה זו.¹⁷ נוסף על כך, לדיונים גלובליים על טרור אסלאמי, עליית דאע"ש ובצדה תעמולה אנטי-מוסלמית במערב, גם כן משפיעים על הלך הרוח בקרב מבקשי מקלט דארפורים בישראל.

לסיכום, למצב הפוליטי בסודאן ובפרט למשבר בדארפור ניכרת השפעה על תפישות של דארפורים מקרב הקבוצות המזדהות כאפריקאיות, שגדלו כמוסלמים, כלפי האסלאם ואף דת באופן כללי. בין אם נותרים האנשים דבקים באמנותם, ובין אם אמונה זה ננטשת או עוברת שינוי תפישתי מקיף, נוכחת בקרבם תחושה של 'התפכחות' ורתיעה מפעילות האסלאם הפוליטי כפי שהיא מתקיימת בסודאן בעשורים האחרונים. באשר אחת מתוצאות המלחמה בדארפור היא בריחתם של פליטים מארצם, לחוויית ההגירה נודעת גם כן השפעה על אורחות חיים דתיים ועל תפישות הנוגעות להם. במקרה זה, ההגירה למדינה 'יהודית' ודמוקרטית מציעה הזדמנויות ושיעורים מעניינים בהקשר הדתי עבור מבקשי המקלט הדארפורים.

ענבל בן יהודה היא בעלת תואר שני מהחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב; חברת צוות בתכנית לחקר אפריקה במרכז דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה ועמיתת מחקר בפורום לחשיבה אזורית.

¹⁷ Michael Derek Tanju, "My Exodus, Our Exodus", *The Times of Israel*, 27 June, 2017. Accessed 21 July, 2017. <http://blogs.timesofisrael.com/my-exodus-our-exodus/>